

АФРОСИЁБ ШАХСИ ТЎҒРИСИДАГИ ЯНГИЧА ҚАРАШЛАР

Умаров Икромжон Ибрагимович

*Термиз давлат университети катта ўқитувчиси,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**Email: lochin-umarov@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0003-1986-2002>**UDK 94 (575.1)*

Аннотация: Ўзбек давлатчилиги тарихида ўрганишимиз керак бўлган кўпгина масалалар бор. Улардан бири қадимги муаллифлар томонидан тилга олинган Афросиёб ҳисобланади. Афросиёб исми дастлаб Авестода Франграсьян, ўрта форс манбаларида Фрасиак ёки Пахлечак, қадимги туркча Алп Эр Тўнга деб аталган. Тарихий манбаларда Афросиёб Туроннинг машхур ҳукмдори, кўплаб шаҳарлар қурдирган давлат арбоби сифатида қайд этилади. Бироқ ёзма манбалар турли даврларда яратилганлиги боис илмий адабиётларда Афросиёб шахси тўғрисида қарама-қарши фикрлар билдирилади. Ушбу мақолада тарихий манбалар асосида Афросиёб тўғрисида маълумот берилади.

Калит сўзлар: Афросиёб, Алп Эр Тўнга, Алишер Навоий, Махмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Наршахий, Фирдавсий.

Аннотация. В истории узбекской государственности есть много вопросов, которые нам необходимо изучить. Одним из них является Афрасияб, упоминаемый еще древними авторами. Имя Афрасияб в Авесте именуется Франграсьяном, в среднеперсидских источниках — Фрасиак или Пахлечак, в древнетюркских — Алп Эр Тунга. Исторические источники упоминают Афросиаба как известного правителя Турана, государственного деятеля, основавшего множество городов. Однако, поскольку письменные источники создавались в разное время, в научной литературе высказываются противоречивые мнения о личности Афрасияба. В данной статье на основе исторических источников представляется сведения об Афрасиябе.

Ключевые слова: Афросиаб, Альп Эр Тунга, Алишер Навои, Махмуд Кашгари,

Юсуф Хос Хаджиб, Наршахи, Фирдоуси.

Abstract. There are many issues in the history of Uzbek statehood that we need to study. One of them is Afrasiyab, mentioned by ancient authors. The name Afrasiyab in the Avesta is called Frangrasyan, in Middle Persian sources - Frasiak or Pakhlechak, in ancient Turkic - Alp Er Tunga. Historical sources mention Afrasiyab as a famous ruler of Turan, a statesman who founded many cities. However, since written sources were created at different times, contradictory opinions are expressed in scientific literature about the personality of Afrasiyab. This article presents information about Afrasiyab based on historical sources.

Keywords: Afrasiyab, Alp Er Tunga, Alisher Navoi, Mahmud Kashgari, Yusuf Khos Hajib, Narshahi, Firdawsī.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION. Бугунги кунда ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш кун тартибидаги муҳим масалалардан бири бўлиб келмоқда. Давлатчилик тарихини ўрганиш учун олимларимиз томонидан турли изланишлар олиб борилмоқда. Тадқиқотлар натижасида давлатчилигимиз 3500-4000 йиллик тарихга эга эканлиги аён бўлмоқда. Тарихчиларимиз олдида Канишка, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Муҳаммад Шайбонийхон, Абдуллахон II сингари давлатчилигимизда муҳим ўрин тутган шахсларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Айниқса, деярли унутилаётган қаҳрамонларимиз тарихини ўрганиш шу куннинг долзарб вазифасига айланди. Улар орасида қадимги турк ҳокони Афросиёб ҳам бор. Афросиёб қадимги туркларнинг биринчи ҳукмдори ҳисобланган ва кўпгина тарихий

манбаларда тилга олинган эди. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов 1997 йил 19 октябрда Бухоро шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги табригида «Энг қадимги миллий қаҳрамонларимиздан бўлмиш Алп Эр Тунга (Афросиёб)» деган сўзлари орқали тарихчилар олдига Турон давлати ва унинг дастлабки ҳукмдори ҳақида тарихий ҳақиқатни қарор топтириш вазифасини қўйган эди [1].

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ /DISCUSSION). Афросиёб исми дастлаб Авестонинг энг қадимги қисмларидан бирида *Франграсыйан*, ўрта форс манбаларида *Фрасиак* ёки *Паҳлечак* номлари билан тилга олинади. *Франграсыйан* сўзи «жангчи» деган маънони англатади [2]. *Франграсыйан* – Авесто бўйича Ўрта Осиёда яшаган қадимги тур қабиласи етакчисининг исми бўлган.

Рус тадқиқотчилари В.В.Бартольд ва В.В.Григорьевлар *Афросиёб* сўзи туркча эмаслигига эътиборни қаратиб, уни афсонавий шахс сифатида билганлар. Бундан ташқари, XI аср шоири Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома» асарида Афросиёбга бадий афсонавий кийим кийдирган эди. Шу сабаб кўпчилик тарихчилар Афросиёбни тарихий шахс эмас деган фикрга келган эдилар.

Диққатга сазовор томони шундаки, ўрта аср тарихчилари – Наршахий, Табарий, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Рашидиддин ва бошқалар Афросиёбни реал тарихий шахс сифатида кўрсатиб ўтганлар. Хусусан, Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билик» асарида, унинг асл исми Тўнға Алп Эр эканлигини таъкидлаб қуйидагича ёзади:

Бу турк беклариндин оти белгулик,
Тўнға Алп эрди, кути белгулик.
Тожиқлар аюр они Афросиёб,
Бу Афросиёб олди элларни толоб.

Мазмуни: *У номи чиққан турк бекларидан эди, Тўнға Алп эди. Юзи жозибадор киши эди. Тожиқлар уни Афросиёб деб аташади. Бу Афросиёб кўп элларни босиб олган* [3].

Ёки «Алп Эр Тўнганинг билими улуг, ҳунари талай эди. Унинг тенги топилмасди. Тожиқлар уни Афросиёб деб аташган», дейилади [4].

Маҳмуд Кошғарий *тўнға* сўзини изоҳлар экан, шундай кўрсатади: «Тоға – йўлбарс жинсидан бўлган бир хил ҳайвон. У филнинг кушандасидир. Афросиёбни Тўға Алп Эр деб атар эдилар. Йўлбарс каби кучли баҳодир одам демакдир» [5]. Умуман олганда, Маҳмуд Кошғарий «Тўнға Алп Эр ёки Алп Эр Тунг» деганда Афросиёбни тушунади.

Демак Афросиёбни у даврда Алп Эр Тўнға деб атаганликлари каби Тўнға Алп Эр деб ҳам атар эдилар. Бу ҳол Маҳмуд Кошғарий билан Юсуф Хос Ҳожиб маълумотлари ўртасида қарама-қаршилик йўқлигини кўрсатади.

«Ғиёс ул-луғат»да Афросиёб ҳақида шундай дейилади: «Афросиёб – Туроннинг улуг подшосидир, ғоят шижоатли ва баҳодир киши бўлган» [6].

С.Муталлибовнинг фикрича, В.В.Бартольд ва В.В.Григорьевларнинг «Қутадғу билик» ва «Девону луғатит турк» даги бу маълумотлардан хабарсизликлари уларни адаштирган. Афросиёб машҳур баҳодир Алп Эр Тунгага араб-форслар томонидан берилган номдир. У тарихий шахсдир. Афросиёбни янглиш тушуниш бир халқ тарихига доир воқеаларни иккинчи бир халққа нисбат беришга элтувчи қўпол хатодир [7].

Тарихий манбаларда Афросиёб шахси ҳақида икки хил қараш мавжуд. Эроний халқлар учун Афросиёб ёвуз инсон, золим ҳукмдор сифатида гавдаланган. «Шоҳнома» га кўра, Афросиёб Афридун ўғли Турнинг авлоди бўлиб, кўчманчи тур қабилаларининг бошлиғи ҳамда Эрон шоҳларининг ашаддий душмани бўлган. «Шоҳнома»да Афросиёбнинг Зол ва Рустамлар билан кураши анчагина жойни ишғол қилади.

Алишер Навоий авлиёлар ва ҳукамолар тарихига бағишлаб махсус «Тарихи мулуки аҷам» деган асарида Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида фойдаланиб қуйидагиларни ёзади:

Тур ўғли Афросиёб сипоҳ тортиб анинг (подшоҳ Манучехрнинг) устига юрди. Ул Табаристон сори тортиб, урушмади. Аму суидин норини анга мусаллам тутуб, яраш бўлиб, Афросиёб қайтди [8].

Ёзма манбаларда Афросиёб – Алп Эр Тўнга улуг ҳукмдор, бунёдкор инсон сифатида тасвирланади. Бухоролик тарихчи Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий «Бухоро тарихи» асарида Ромитаннинг Афросиёб томонидан қурилганлигини қайд этиб, шундай дейди: «... Бу катта бир қўхандизга эга ва мустаҳкам бир қишлоқ бўлиб, Бухородан қадимийроқдир. Баъзи китобларда бу қишлоқни Бухоро деб атаганлар. Бу қишлоқ қадим вақтларда подшоҳларнинг турар жойи бўлган, (кейинроқ эса) Бухоро шаҳри бино бўлгандан кейин, подшоҳлар қиш фаслидагина бу қишлоқда турадиган бўлганлар. (Бу ерлар) ислом давлатига ўтганда ҳам шундай бўлиб турган. Бу қишлоқни Афросиёб бино қилган. Афросиёб ҳар вақт бу вилоятга келганида шу қишлоқдан бошқа жойда турмаган». Шунингдек, Наршахий Бухоро шаҳри ҳисорини Афросиёб бино қилганлигини қайд этади [9].

Маҳмуд Кошғарий Афросиёб ва унинг болалари томонидан қурилган шаҳарлар ҳақида маълумот беради. Булар:

Ордуқэнд (Кошғар) – хон турадиган шаҳар, марказ маъносида қўлланади. Чунки бу шаҳарнинг ҳавоси яхши бўлгани учун Афросиёб шу ерда турар эди. Кошғар – Афросиёбнинг марказий шаҳри бўлган.

Баржусқ – Афросиёб бино қилган шаҳар. У Бухтун Нассар ўғли Байзанни шу шаҳарга қамаган эди [10].

Қаз – Афросиёб қизининг номи. Қазвин шаҳрини шу қургандир. Бу сўзнинг асли қаз ўйини – ғоз ўйналадиган жой демакдир. Чунки у шу ерда турар ва шу ерда ўйнар эди. Шунинг учун баъзи турклар Қазвинни турк шаҳарларидан ҳисоблаганлар. Шунингдек Қум шаҳри ҳам чегара ҳисобланади. Чунки қум туркча сўздир. Афросиёбнинг қизи бу ерда ов қилар ва ўйнар эди. Баъзилар турк шаҳарлари чегараси Марваш – Шоҳижондан

бошланишини сўзлайдилар. Чунки Қазнинг отаси Тоңа Алп Эр – Афросиёбдир. У Тахмураспдан уч юз йил кейин Мэрвни бино қилгандир.

Баъзилар бутун Мовароуннахрни турклар ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар. У Янқанддан бошланади. Унинг бир оти Дизрўйиндир. У сариқлигига кўра, мис шаҳри демакдир. Бу Бухорога яқиндир. Бу ерда Афросиёбнинг қизи Қазнинг эри Сиявуш ўлдирилгандир. Мажусий оташпарастлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, Сиявуш бўлган жой атрофида йиғлайдилар. Моллар сўйиб, қурбонлик қиладилар. Сўйилган мол қонини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одатлари шундай.

Қаз суви – Ила водийсига қуядиган катта бир денгиз. Шундай аталишининг сабаби – Афросиёбнинг қизи унинг қирғоғига бир шаҳар қургани ва бу ном унга нисбат берилганидандир.

Йунгу – Барман шаҳарчасига оқадиган катта бир дарё номи. Бу дарё бўйига Афросиёбнинг Барман деган ўғли шаҳар қурган эди. Шаҳар ҳам унга нисбат берилиб, унинг номи билан аталади.

Барсған – Афросиёб ўғлининг номи. Барсған шаҳарини бино қилган шудир... Баъзилар: уйғур беги отбоқарининг номи Барсған эди; бу ернинг ҳавоси яхши бўлгани учун у отларни шу ерда боқар эди. Сўнг шаҳар унга нисбат берилиб, Барсған деб аталди, дейдилар [11].

«Шоҳнома»да Афросиёб даврига оид Хуттал, Фаргар, Висагир, Ғузғонон Замм сингари шаҳарлар тилга олинади. Афсонага кўра, Ғузорга Афросиёб асос солган. Ҳисор қалъасининг бино қилиниши ҳам Афросиёб номи билан боғланади [12].

М.Кошғарий Афросиёб авлодларининг унвонлари ҳақида ҳам сўз юритади. Масалан:

Тарим – текинларга (қулликдан подшоликка етишган кишиларга) ва Афросиёб авлодидан бўлган хотин ва бошқаларга ҳоҳ катта, ҳоҳ кичик бўлсин тарим сўзи ишлатилади. Ҳоқония подшоларидан бошқалар ҳам қанча катта бўлсалар ҳам, бу сўз уларга нисбатан

ишлатилмайди.

Қатун – Афросиёб қизларидан бўлганларнинг номи [13].

Манбаларда келтирилишича, Афросиёбнинг тўнғич ўғли Қорахон деб аталган. Унинг қўшини Чин одамлари, Тароз чавандозлари, Чигил турклари, ғузлар, қарлуқлар ва туркманлар, шунингдек, кушонлар, шуғнонликлар, славянлар, ҳиндлар ва бошқалардан иборат бўлган [14].

Араб, форс ва турк манбаларида Афросиёб – Алп Эр Тунга турклар ҳукмдори сифатида кўрсатилади. *Алп Эр* номи тоғли Олтойдаги қадимги турк-руник битикларида ҳам учрайди [15].

Афросиёбнинг форсларга қарши кураши кўчманчи туркларнинг Эронга уюштирган ҳужумлари билан боғлиқ тарихий воқеаларни акс эттиради. Жумладан, Афросиёб билан бўлган курашда Манучехр енгилади. Манучехр ўғли Навзар отасининг ўчини олиш мақсадида Афросиёбга қарши жанг қилади, аммо мағлубиятга учрайди. Афросиёб Навзарга қарши махсус хозирлик билан жанг бошлайди. Навзарни ҳалок қилади ва бутун Эронни қўлда тутаяди, ўн йиллаб қаттиқ зулм остида ҳукм юргизади [16].

Наршахийнинг ёзишича: Сиёвуш ибн Кайковус ўз отасидан қочиб, Жайхун дарёсидан ўтиб Афросиёбнинг олдига келди. Афросиёб уни яхши қабул этди ва ўз қизини унга хотинликка бериб, айтишларича, барча мулкани ҳам унга топширди. ...*(Кимлардир)* у билан Афросиёб ўртасида ёмон гап юргизди ва (натижада) Афросиёб уни ўлдирди ҳамда ана шу ҳисорда шарқий дарвозадан кираверишингда «Дарвозайи ғуриён» деб аталган сомонфурушлар дарвозасининг ичкарисига дафн этдилар....Сиёвушнинг Кайхусрав номли ўғли бўлиб, у отасининг қонини талаб қилиб қўп лашкар билан бу вилоятга келганида Афросиёб шу Ромтин қишлоғини ҳисор қилиб турган. Кайхусрав икки йилдан кейин Афросиёбни тутиб ўлдирди. Афросиёбнинг гўри Бухорода Маъбад дарвозасида раҳматли Хожа имом Абу Ҳафс Кабир тепалигига туташган катта

тепалик устидадир. Муҳаммад ибн Жаъфар (ан Наршахий) ўша вақтдан буён уч минг йил ўтган (дейди)[17].

Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Кайхусравнинг Афросиёб билан кураши бошқача талқин этилади. Сиёвушнинг ўлиmidан кейин Эрон шоҳи Кайхусрав отаси учун ўч олиш истагида унга қарши юради. Бўлиб ўтган жангда Афросиёб ундан енгилиб, Зарр қўли тубига яшириниб олишга ҳаракат қилади. Лекин эронликлар томонидан калтакланаётган укасининг қичқириғини эшитиб сувдан чиқади. Афросиёб ўлдирилади, ўрнига Кайхусрав унинг ўғлини ўтқазади [18].

Маҳмуд Кошғарийда Афросиёбнинг ўлимига бағишлаб қуйидаги марсия келтирилади:

*Алп Эр Тоға öldimü,
Эсиз ажун қалдимү,
Озләк очин олдиму,
Эмди жүрәк жіртілур.*

Мазмуни:

Алп Эр Тўнга (Афросиёб) ўлдими,
Ярамас дунё қолдимү,
Дунё ундан ўчин олдимү,
Энди юраклар унинг учун яраланмоқда.
Ёки:

*Бэгләр атін арғуруб,
Қазғу ані турғуруб,
Мәңзи жүзі сарғаріб,
Кўркүм аңар тўртүлүр.*

Маъноси: Афросиёб ўлимига ачиниб айтади: амирлар отларини чарчатиб келдилар. Қайғу бекларни оздирди, юзлари заъфарон сургандек жуда сарғайди [19].

Ш.Камолиддиннинг ёзишича, Афросиёб реал тарихий шахс эканлиги тахмин этилади. Унинг прототипи – скиф-киммерия кўчманчиларининг ҳукмдори Мадай ҳисобланади. У кўшгина турк эпослари - «Алпамиш», «Алп-Манас», «Ўғузнома», «Китоби Дада Қўрқут», «Қутадғу билик» ва бошқалар, шунингдек, қадимги грузин эпоси «Амиран» (Алп Эр Тунг) ва рус халқ дostonлари ва афсоналаридаги қаҳрамонларнинг прототипи ҳисобланади. Қадимги Турон бир қатор туркий ва эроний тилли халқларнинг конфедерацияси бўлиб,

Афросиёб исмли хукмдор томонидан бирлаштирилган эди. Афросиёб аслида туркча Мадай Қорахон исми ҳамда Алп Эр Тунга деган фахрий унвон билан аталган... Мил.ав. VII асрда у Евроосиё китъасининг жуда катта қисмини эгаллаб, Эрон шоҳи Манучеҳрни тор-мор этган ва бирмунча вақт (12 йил) Эрон устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатган эди. Шу сабаб у қадимги Эроннинг пешдодийлар даври ҳукмдорлари (мил.ав. I минг йиллик) қаторидан тилга олинади [20].

Қ.Ражабовнинг фикрича ҳам Алп Эр Тўнга тарихий шахс, бунинг устига у энг қадимги миллий қаҳрамонларимиздан бири. Афросиёб – Турон давлатининг дастлабки ҳоконларидан бири ҳисобланади. Афросиёб олис Мидияда душман кўлида ўлдирилгач, васиятига биноан унинг жасади айнан Бухоро шаҳрига олиб келиниб, Маъбад дарвозаси олдидаги катта тепалик устига дафн этилган. Агар Бухоро шаҳри ўша пайтда Турон давлатининг бош кенти бўлмаганида Афросиёб бу ерда дафн этилмас эди [21].

Маҳмуд Кошғарий Афросиёбнинг Яқин Шарқ ҳукмдорлари билан алоқалари ҳақида ҳам маълумот келтиради. Хусусан, Афросиёб Бухтуннасар ўғли Батзанни қизи Қоз билан яширин алоқада бўлгани учун Жаруқ деган шаҳарга қамаган эди [22].

Тарихий манбаларни синчиклаб ўрганадиган бўлсак, Бухтуннасар қадимги Бобил шоҳи Навуходоносар II нинг (мил.ал. 612-585) айнан ўзи эканлигига гувоҳ бўламиз.

Қадимги Эрон афсоналарида Афросиёб зардуштийларнинг ашадий душмани бўлганлиги кўрсатилади. Аммо унинг ўзи оташпараст бўлиб, Ардвисуре, Анахита ва Вайюга сиғинган. Наршахийнинг маълум қилишича, «Афросиёб икки минг йил яшаган. У жодугар бўлиб, Нух подшоҳнинг болаларидандир» [23].

VI аср франк тарихчиси Григорий Турскийнинг ёзишича, Нухнинг уч ўғли бор эди. Сим, Хам ва Ўафет. Хам ва Сим сингари Ўафетдан ҳам халқлар вужудга келди... Хамнинг биринчи туғилган ўғли Хуш эди.... Сўнгра Хуш форсларга ўтди,

улар уни Зороастр деб атадилар. Унинг маъноси «тирик юлдуз» демакдир. Форслар Зороастр ўргатганидек оловга ва унинг ўзига сиғинадилар ҳамда уни худо сингари эъзозлайдилар [24].

Г.Турскийнинг маълумотидан аён бўлишича, Европада Зороастр (Зардушт) Нух подшоҳнинг болаларидандир бири бўлиб ҳисобланган. *Зороастр* номи илк маротоба юнон муаллифи Ксанф Лидийский томонидан тилга олинади (мил.ав. V ўрталари). Милоддан аввалги V асрда форс шоҳлари саройида ишлаган юнон тарихчиси Ктесийнинг «Персика» («Persika») номли асарида Оссурия подшоси Ниннинг Бактрияга юриши ҳақидаги ҳикоясида *Зороастр* исмли Бактрия ҳукмдори тилга олинади. Албатта Ктесийнинг ҳикояси бизгача етиб келган эмас. У бошқа юнон муаллифларининг асарлари орқали бизга маълум. Ниннинг Бактрияга юриши тўртта парчада ёритилади. Диодорда Бактрияда (Bactrianē) ҳукмронлик қилган *Оксиарт* (Oxyártēs) деб аталади. Қўлёзмаларда бу исм яна Eхаórtēs, ho Хаórtēs, ho Заórtēs шаклларида қайд этилади. Oxyartēs исми тикланган. Аммо айрим олимлар Диодорда Zōróastrēs номини тиклайдилар [25]. Бошқа парчада, яъни, Арнобийда у «бактриялик сеҳргар Зороастр» (magus Zoroastres, Bactrianus) аталади. Кефалионнинг учинчи парчасида «сеҳргар Зороастр, Бактрия шоҳи» деб қайд этилади. Тўғри унинг матни бизгача асл ҳолича эмас, балки Евсевий (арманча таржима) ва Синкелла орқали бизгача етиб келган. Евсевийда Zaravastes magus Bactrianorum rex, Синкеллада Zōróastrēs magos дейилган. Тўртинчи парчанинг муаллифи номаълум бўлиб, унда Зороастр ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Фақат «Семирамида Бактрияни босиб олди» деган жумлалар қайд этилади [26].

Кўриб турганимиздек, Бактрия ҳукмдори Диодорда *Оксиарт*, Арнобий ва Кефалионда *Зороастр* номлари билан тилга олинади. И.М.Дьяконов эса, Зороастр деганда зардуштийлик дини асосчиси Заратуштрани тушунган [27]. Якобининг ёзишича, Диодор Ктесийнинг «Оссурия

тарихи»ни Александр Македонский тарихчиларидан бири Клитархдан олган. Бактриялик Оксиарт – Александр Македонскийнинг қайнотаси бўлиб, кўзга кўринган шахслардан бири эди. Ктесийнинг асаридаги «Бактриялик Зороастр» ўрнига «Бактриялик Оксиарт» (Οχυάρτης ἢ Βακτριανός) сўзи Александр Македонский тарихчиларидан бири томонидан онгли равишда киритилган бўлиши мумкин [28]. Бу масалага биз қуйроқда тўхталиб ўтамиз.

Диодорнинг қайд этишича, Оссурия подшоси Нин Бобилдан чиқиб, Арманистонга юриш қилади. Арман подшоҳи Барзон қаршилиқ кўрсатиш фойдасизлигини тушуниб, совға-саломлар билан унинг қошига чиқади. Нин унга ҳокимиятини қолдиради. Фақат ўз қўшини учун таъминот ва ёрдамчи қўшин жўнатишини талаб қилади (Диодор, кн. II, 1: 8-9).

Ктесий хабаридаги арман подшоҳи Барзон Махмуд Кошғарийда қайд этилган Бухтуннасар ўғли Батзанга ҳамоҳанг бўлиши бу воқеаларда маълум бир ҳақиқат ётганлигидан далолат беради.

Яна Диодорга қайтамиз. Ниннинг иши юришиб кетгач, у бутун Осиёни, Танаисдан то Нилгача бўлган ҳудудларни бўйсундириб олмоқчи бўлди. Шу сабаб Мидияда ўз дўстларидан бирини сатрап қилиб қўйиб юришга чиқди. 17 йил ичида бактрияликлар ва ҳиндлардан бошқа барча халқларнинг ҳукмдорига айланди. У кадусийлар, тапирлар, гирканлар, дербиклар, карманийлар, хоромнийлар (хоразмийлар), борканийлар ва парфянлар ерини эгаллади. Бактрияга бориш қийинлиги ҳамда аҳолиси жуда жанговор эканлигидан бир неча бор муваффақиятсиз уринишлардан сўнг у билан урушни тўхтатиб турди (Диодор, кн. II, 2:1-4).

Ниневияга асос солгач, Нин... Бактриянинг кўп сонли аҳоли ва олиб бўлмас қалъаларга эга эканлигини ҳисобга олиб ўзига бўйсунган аҳолидан ғоят катта қўшин тўплайди. 1700 минг пиёда, 210 минг отлиқ аскар ва 10600 та уруш аравасидан иборат улкан қўшин билан

Бактрияга бостириб киради. Бактриядаги йирик шаҳарлар орасида энг каттаси Бактра бўлиб, Нин уни ололмайди. Бактрада подшолик қилган Оксиарт курул кўтаришга қодир 400 минг одамни сафарбар этади. Қаттиқ жангдан сўнг бактрияликлар ғолиб келиб душманни тоғ этагига қадар қувиб боради ва улардан юз мингини қириб ташлайди. Бактрияликларнинг шижоати Нинни довдиратиб қўйди. Аммо у асосий қўшинни ишга солгач, бактрияликлар чекинишади. Бактра шаҳри қамал қилинади. Қамал узоқ вақт давом этади. Бу орада оссурияликларнинг Бактрадаги ўрдасига эркак кийимидаги Семирамида етиб келади ва ҳарбий хийла ишлатиш натижасида Бактранинг олиб бўлмас аркини эгаллайди. Семирамиданинг жасоратига қойил қолган Нин унга ҳурмат бажо келтиради. Кўп ўтмай унга уйланади. Нин Бактрия бойликларини талайди (Диодор, II, 5: 3-5; 6: 1-10; 7: 1) [29].

Семирамида (Шаммурамат) нинг 816-772 йилларда Оссурия маликаси бўлганлиги ҳисобга олинса, оссурияликларнинг Бактрияга юриши IX аср охири - VIII аср бошларида содир бўлганлигини тахмин этишимиз мумкин.

Ниннинг Бактрия уруши ҳақида рим тарихчиси Помпей Трог (Юстиннинг ҳикоясида) ҳам хабар беради (Помпей Трог, кн. I, гл. I, 9-10.) [30]. Унда Диодордан фарқли равишда Семирамиданинг номи учрамайди. Бактрия подшоси сифатида сеҳргар ва мунажжим Зороастр тилга олинади. Юстинга асосланиб, XII асрга қадар бўлган латин муаллифлари ўз асарларида Нинга қарши кураш олиб борган Зороастрни «биринчи сеҳргар» (*magorum primus*), «сеҳргарлик (*inventor magicæ artis*) ва мунажжимлик (*inventor mathematicæ artis*) санъатларининг асосчиси» сингари номлар билан улуғлайдилар. Византия манбаларида Бактрия шоҳи Зороастр астрология (мунажжимлик) ва сеҳргарлик илмларининг асосчиси (*epheures didaches astrologias kai niageias*) сифатида кўрсатилади.

Энди скиф кўчманчиларининг бошлиғи

Мадай ҳақида тўхталиб ўтсак. Тарихчи Геродотнинг хабар беришича, Мидия ҳукмдори Киаксар Оссурия пойтахти Ниневияни камал қилганида унинг ерларига Протофиея ўғли Мадиес бошчилигидаги скифларнинг улкан қўшини бостириб кирди. Скифлар киммерийларни Европадан қувиб юборган, уларни Осиёда таъқиб қилишар, энди эса Мидия ерларига бостириб киришган эди. Мидийлар скифлар билан бўлган жангда мағлубиятга учрадилар. Уларнинг қудратига чек қўйилди. Скифлар бутун Осиёга ўз ҳукмронлигини ўрнатишди.

Шундан сўнг скифлар Мисрга юриш қилдилар. Сурияда уларни Миср ҳукмдори Псамметих совға-саломлар билан кутиб олиб, юришни давом эттирмасликка кўндиради...

Скифлар Осиёда 28 йил барча ерни остин-устун қилиб юбордилар. Негаки, ҳар бир халқдан ўлпон олишдан ташқари, скифлар мамлакат бўйлаб тарқалиб, қўлига тушган нарсани талар эдилар... Шунда Киаксар ва мидияликлар бир куни жуда кўп скифларни меҳмонга таклиф этиб, маст бўлгунча ичиришади ва уларни қириб ташлашади. Шу тариқа мидияликлар ўзларининг олдинги қудратларини тиклаб, Нин шаҳрини ҳам эгаллаб олишади (мил. ав. 612 йил) ва оссурияликлар устидан ўз ҳукмронликларини ўрнатишади (Геродот, китоб 1, 103-106 [31]).

Шундай қилиб, биз Зороастр ва Мадиес ҳақида қисқача маълумот бериб ўтдик. Хўш, улардан қайси бири Афросиёб – Алп Эр Тўнга бўлиши мумкин? Тўғри, уларнинг ҳар иккиси ҳам душманлари томонидан ўлдирилган. Бири ўзгалар юртини босқин қилиб ўлдирилган бўлса, иккинчиси ўз юртини душмандан ҳимоя қилиб ҳалок бўлган. Бизнингча, Мадиесни Афросиёб номи билан боғлаб бўлмайди. Негаки, юнон тарихчиларининг деярли барчаси Кавказ тизмаларидан ошиб, Яқин Шарққа бостириб кирган кўчманчи скифларни бузғунчи, ваҳший, ҳар қандай ёвузликни қилишдан тап тортмайдиган халқ сифатида таърифлашган. Аммо Бақтрия подшоси Зороастр (Оксиарт) ни ақлли, доно,

мунажжим, олим ҳукмдор сифатида тавсифлашади. Унинг халқи ҳам зироатчилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Геродотнинг замондоши Херилл Самосский турларни (Авестода Франграсиён, яъни Афросиёб бошлиқ бўлган халқни) Осиёнинг бой буғдойзорларида яшовчи чорвадорлар деб атайди. Л.Салдатзенинг ёзишича, ўтроқ аҳоли, кучли ёвга қарши курашиш учун кўчманчи турлар билан иттифоқ тузган. Турлар ҳимоячи, ўтроқ аҳоли эса уларни боқувчи бўлган [32]. Шунингдек, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида «Афросиёб даврида барча халқлар учун анҳорлар қазилган, шаҳарлар барпо этилган» деган жумлаларни эслатиб ўтиш ўринлидир. Қолаверса, Маҳмуд Кошғарий ҳам Афросиёб ва унинг авлодлари томонидан амалга оширилган улкан бунёдкорлик ишлари, қурдирган шаҳарлари ҳақида ҳам яхшигина маълумот беради. Ўтиборли томони у берган хабарлар маълум даражада Ктесийнинг маълумотларига тўғри келади. Масалан айрим тарихий шахслар исмларининг мослиги, Афросиёб давлатининг жанубий чегараларидаги шаҳарларнинг қадимги Бақтрия-Марғиёна ва унга яқин ҳудудларга тўғри келиши масалага анчагина ойдинлик киритади. Бундан ташқари, Наршахий ва Фирдавсийда Афросиёбнинг Эрондан келган босқинчилар томонидан Бухорода ҳалок қилинганлиги акс этса, Ктесийда Зороастрнинг оссурияликлар томонидан ўлдирилганлиги кўрсатилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам биз ўрганаётган қаҳрамон ўз юртини ғарбдан бостириб кирган душмандан ҳимоя қилиш вақтида ҳалок бўлади. Скифлар қўмондони Мадиес эса Мидияда ўлдирилган. Шуларни ҳисобга олиб, Ктесийда тилга олинган Зороастр (Оксиарт)ни Афросиёбнинг айнан ўзи деган фикрни илгари суриш мумкин. Афросиёбни Мидияда ҳалок бўлган дейишимиз учун ҳеч қандай асос йўқ.

Албатта, юнон-рим муаллифлари Зороастрни сеҳр илмининг асосчиси сифатида билганлар. Уларга ўхшаб Наршахий ҳам Афросиёбни жодугар деб

ҳисоблаган. Аммо, уни сеҳргар деб билиш унчалик тўғри бўлмайди. Сабаби, ўтмишда физикавий, химиявий ҳодиса ва жараёнларни, турли моддаларнинг хусусиятлари яхши билган ва уларни ишлата олган иқтидорли кишилар оддий халқ томонидан сеҳргар (жодугар) деб аталган. Арнобийнинг парчасида ёзилишича, оссурияликлар ва бактрияликлар ўртасидаги урушда нафақат жангчилар ва қурол кучи ишлатилди, балки муғлар ва халдейларнинг махфий билимлари ҳам ишга солинган (Арнобий 1,5) [33]. Бундан кўринадики, Зороастр (Афросиёб) ўз юртини ҳимоя қилишда турли кимёвий унсурлар ва физикавий ҳодисалардан ҳам яхшигина фойдалана олган кўринади. Душманга қарши курашда табиат ҳодисаларидан фойдаланиш усули бошқа жойларда ҳам бўлган. Масалан машҳур юнон олими Архимед қуёш нурини бир жойда тўплаб уларни римликларнинг кемалари томон йўналтириб ёқиб юборган. Физикавий жараёнлардан яхшигина фойдаланганлиги учун Муқаннани ҳам сеҳргар деб ҳисоблаганлар. Шуларни ҳисобга олиб Зороастрни оддийгина сеҳргар эмас, балки табиий фанларнинг билимдони сифатида тушуниш лозим.

Бундан ташқари, юнон манбаларида Зороастр яна *Оксиарт* номи билан ҳам аталади. Худди шу ном билан милоддан олдинги IV асрда Шимолий Бактриядаги маҳаллий мулклик ҳокими, Александр Македонскийнинг қайнотаси аталган. Милодий V асрда эфталийлар ҳукмдори *Вахиунвар* (*Оқиунвор*) дейилган. Бу исм юнонлар томонидан *Оксиарт* шаклида талаффуз этилган.

Шу ўринда яна бир ўринли савол туғилади? Агар юнонлар Бактрия ҳукмдорини Зороастр дейишган бўлса, у ҳолда зардуштийлик динининг асосчиси Зардуштнинг унга қандай алоқаси бўлиши мумкин? Зардушт шахси ҳақида турли фикрлар бор. Қадимда фақат *Заратуштра* (*Zaratustra*) номи учрайди. Кейинроқ ундан Зардушт ва Зардушт шакллари вужудга келган. Юнон манбаларида унинг исми *Затраустер* шаклида тилга олинади

(Диодор, 1, 94).

Зардушт обрўли Спитама уйида туғилган. Заратустранинг отаси Спитама Пурушаспа Мидиянинг кўзга кўринган оқсуякларидан бири бўлган. Ктесийнинг ёзишича, Спитама сўнгги Мидия ҳукмдори Астиагнинг қизига уйланган. Уларнинг ўғли ёш Спитак (Заратустра) гатларнинг муаллифи ҳисобланади. Эқбатана шаҳри Кир II томонидан босиб олинган, Заратустранинг онаси Кирга турмушга чиқади. Уларнинг қизи Атосса Заратустранинг она томонидаги синглиси ҳисобланади. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, Зардушт милоддан олдинги VI асрда яшаганлигини қайд этишимиз мумкин.

Хўш! зардуштийлик динининг асосчиси Зардушт билан Бактрия подшоси Зороастр бир шахс бўлганми ёки бўлак кишиларми? Манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, улар алоҳида кишилар бўлишган. Биринчидан, ҳар иккови яшаган даврда фарқ бор, яъни Бактрия ҳукмдори Зороастр – Оксиарт милоддан олдинги IX-VIII асрларда, зардуштийлар динининг асосчиси Зардушт эса милоддан олдинги VI-V асрларда яшаган. Иккинчидан, уларнинг исмида ҳам фарқ бор, яъни, бири Зороастр (Оксиарт), иккинчиси Заратуштра – Зардушт.

Эрон шоҳлари саройида ишлаган Ктесий ҳам Зороастр исмини тилга олар экан, уни дин асосчиси эмас, балки Бактрия подшоси сифатида тавсифлайди. Юнонлар зардуштийлик дини билан Аҳамонийлар давридан буён яхшигина таниш бўлишган. Шу сабаб бўлса керак, Ктесийнинг асаридан фойдаланиш жараёнида Диодор ўз ишларида Зороастр билан Зардуштнинг номини аралаштириб юбормаслик учун Бактрия подшосини *Оксиарт*, дин асосчиси Зардуштни эса *Затраустер* номи билан қайд этади. Бу эса унинг икки шахс ҳақида етарли маълумотга эга бўлганлигини кўрсатади. Кейинроқ, юнон ва бошқа манбаларда *Заратуштра* номи учрай бошлади. Авестонинг ўзига ҳам эътибор бериладиган бўлса, у ерда *Франграсиён* турларнинг ҳукмдори, Зардушт эса Мидия оқсуяги Пурушаспанинг ўғли сифатида

тилга олинади.

Х.Дониёровнинг фикрича, Афросиёб – тарихий шахс, Туроннинг машхур ҳукмдори ва ўзининг узоқ подшолик сулоласига эга бўлган улуг зот, биз ўзбекларнигина эмас, гарчанд унинг яқин меросхўрлари ўзбеклар, уйғурлар ва ўғузлар бўлса ҳам, деярли барча туркий элларнинг ҳам энг қадимги буюк аجدодларидан биридир [34]. Шу боис X аср ўрталарида Шарқий Туркистон ва Еттисувда ташкил топган Қорахонийлар давлатининг ҳукмдорлари ўзларини Афросиёб авлодлари деб эълон қилдилар. Қорахонийлар Мовароуннахрни узил-кесил забт этишгач (999 йил), бу ерда то XIII аср бошларига қадар ҳукмронлик қилдилар. Уларнинг сўнгги ҳукмдори султон Усмон бўлиб, хоразмшоҳ Муҳаммад томонидан 1212-йилда Самарқандда ўлдирилди.

Чингизхон бошчилигидаги мўғул босқинчилари Мовароуннахрни эгаллагач, Афросиёб авлодлари томонидан бир вақтлар обод этилган юрт тўлиқ харобага айланади. Шундай шароитда, боболаримиз Туроннинг биринчи ҳукмдори номи ўчиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида

Самарқанд шахрининг мўғуллар томонидан бузиб ташланган ва ҳеч ким яшамайдиган қисмини Афросиёб деб атадилар. Бунда Самарқанднинг кўп асрлар давомида Афросиёб авлодлари пойтахти бўлганлиги назарда тутилди.

Мўғуллар босқинига қарамай, Афросиёб авлодларининг чироғи ўчмади. Афросиёб авлодлари XV-XVI асрларга қадар Ироқ (Басра) да яшаб келиб, у ерларда ҳоким бўлганлар [35].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қиладиган бўлсак, тарихий манбалар таҳлили Афросиёб, Сиёвуш ва Кайхисров орасидаги муносабатлар Қадимги Оссурия ва Бактрия давлатлари ўртасида бўлиб ўтган узоқ йиллик урушлар билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Афросиёб аслида қадимги Бактрия ҳукмдори Оксиарт бўлиши мумкинлиги ҳақиқатга яқиндир. Унинг чинакам исми минг йилликлар ичида содир бўлган турли ижтимоий шароитлар натижасида унутилган. Шу боис турли тарихий даврларда яратилган манбаларда ҳар хил номлар билан аталган.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Ражабов Қ. Энг қадимги миллий қаҳрамонларимиздан бўлмиш Афросиёб – Турон давлатининг асосчиси // *Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт: трансформацион жараёнлар*. Республика илмий анжумани материаллари. – Термиз, 2013. – Б. 12.
2. Муҳаммад ан-Наршахи. *Тарихи Бухара. История Бухары* / Перевод, комментарии и примечания Ш. С. Камолитдина. – Тошкент, 2011. – С. 201, прим. 103.
3. Маҳмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк. Туркий сўзлар девони*. Ж. I / Изоҳлар муаллифи: С. Муталибов. – Тошкент, 1960. – 493-бетдаги изоҳ.
4. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg' u bilig* ("Saodatga eltuvchi bilim"). – Toshkent, 2007. – Б. 22.
5. Маҳмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк*. Ж. III. – Тошкент, 1963. – Б. 379.
6. Ғиёсул-луғат. Ж. I. – Душанбе, 1987. – Б. 76.
7. Маҳмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк*. Ж. II. – Тошкент, 1961. – Б. 427.
8. Навоий А. *Хамса*. – Тошкент, 1960. – Б. 647.
9. Наршахий. *Бухоро тарихи* // «Мерос» туркуми. – Тошкент, 1991. – Б. 98–104.
10. Маҳмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк*. Ж. I. – Тошкент, 1960. – Б. 329, 433.
11. Маҳмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк*. Ж. III. – Тошкент, 1963. – Б. 163, 165, 379, 424.
12. Дьяконов М. М. Работы Кафирниганского отряда // *Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции*. Т. 1. – Москва–Ленинград, 1950. – С. 151.
13. Маҳмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк*. Ж. I. – Тошкент, 1960. – Б. 376, 388.

14. Мухаммад ан-Наршахи. *Тарихи Бухара*. – Тошкент, 2011. – С. 201–202, прим. 103.
15. Кызласов И. Л. *Новости тюркской рунологии*. Вып. 1. Енисейские надписи на горе Ялбакташ (Горный Алтай). – Москва, 2003. – С. 42.
16. Махмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк*. Ж. I. – Тошкент, 1960. – Б. 494.
17. Наршахий. *Бухоро тарихи*. – Тошкент, 1991. – Б. 98–99, 103–104.
18. Фирдоуси. *Шоҳнома*. Критик матн. Т. 5. – Москва, 1966–1971. – С. 235–418.
19. Махмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк*. Ж. I. – Тошкент, 1960. – Б. 449.
20. Мухаммад ан-Наршахи. *Тарихи Бухара*. – Тошкент, 2011. – С. 202, прим. 103.
21. Ражабов Қ. Энг қадимги миллий қаҳрамонларимиздан бўлмиш Афросиёб – Турон давлатининг асосчиси. – Б. 12–13.
22. Махмуд Кошғарий. *Девону лугатит турк*. Ж. I. – Тошкент, 1960. – Б. 494.
23. Наршахий. *Бухоро тарихи*. – Тошкент, 1991. – Б. 98.
24. Турский Г. *История франков*. – Москва, 1987. – С. 9.
25. Krumbholz. *Diodor's Assyrische Geschichte*. RhM, N. F., Bd. 41. – 1886. – P. 338.
26. Пьянков И. В. Ктесий о Зороастре // *Материальная культура Таджикистана*, вып. 1. – Душанбе, 1968. – С. 55–68.
27. Дьяконов И. М. *История Мидии от древнейших времён до конца IV века до н. э.* Кн. 1. – Москва–Ленинград, 1950. – С. 39.
28. Jacoby C. *Ktesias und Diodor: Eine Quellenuntersuchung von Diodor II, 1–34*. RhM, N. F., Bd. XXX. – 1875. – P. 582–583.
29. Диодор Сицилийский. *Историческая библиотека* / Пер. О. П. Цыбенко, В. М. Строгеецкий, М. Е. Сергеенко. – Москва: Директ-Медиа, 2008. – 755 с.
30. Марк Юниан Юстин. *Эпитома сочинения Помпея Трога “Historiae Philippicae”*. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – С. 40.
31. Геродот. *История в девяти книгах* / Перевод ва изоҳлар Г. А. Стратановский. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 45.
32. Салдатзе Л. *Ибн Сина – Авиценна*. – Тошкент, 1985. – С. 51.
33. Арнобий. *Против язычников* / Введ. и указ. имён Н. М. Дроздова; под ред. А. Д. Пантелеева. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – 402 с.
34. Дониёров Х. Афросиёб ҳақидаги ҳақиқат // *Гулистон* журнали. – 1992. – №3–4. – Б. 6.
35. Бартольд В. В. *Сочинения*. Т. 7. – Москва, 1971. – С. 197.